

INKLUZIVNO OBRAZOVANJE UČENIKA U OSNOVNOJ ŠKOLI – PRIMJERI IZ PRAKSE

INCLUSIVE EDUCATION OF STUDENTS IN THE PRIMARY SCHOOL- EXAMPLES OF PRACTICE

Amina Delić-Zimić*, Elmira Mekić**

** Osnovna škola „Aleksa Šantić“, Sarajevo, Bosnia and Herzegovina*

*** Osnovna škola „Zajko Delić“, Sarajevo, Bosnia and Herzegovina*

SAŽETAK

Škola kao odgojna i obrazovna ustanova ima značajnu i trajnu ulogu u izgradnji pristupa učeniku. Dužna je osigurati kontinuirani napredak učenika kao duhovnog, intelektualnog i društvenog bića u skladu s njegovim sposobnostima i sklonostima. U tu svrhu škola koja je spremna postati inkluzivna škola, pokazuje svoj kvalitet kroz educirane nastavnike, obezbjeđivanje različitih materijala i sredstava.

Osnovne škole na području Kantona Sarajevo su po rezultatima rada inkluzivne škole u skladu sa mogućnostima. Menadžmenti škola i sami učitelji se trude educirati, primjenjuju razne metode, oblike i sredstva rada, te sarađuju s roditeljima i zajednicom. Svaka škola ima sve uvjete da bude inkluzivna škola za primjer, međutim na učiteljima je veliki zadatak.

Potrebno je da inkluzivno obrazovanje učenika u osnovnoj školi bude sadržajno i puno konkretnih dobrih primjera inkluzivne prakse (logopedski kabinet, učionica – igraonica prilagođena učenicima, djeci s posebnim potrebama, bogat neposredni rad sa učenicima, pomoć asistenata, aktivnosti roditelja učenika, edukacija nastavnog osoblja i roditelja), te pokazivanje dobrih praksi i razmjena iskustava o napretku koji će doprinijeti unapređenju inkluzije uopće. U ovom radu opisat ćemo dobre inkluzivne prakse sa učenicima koji imaju određene poteškoće u učenju i učešću

Poruka je: **Svako dijete je najvažnije na svijetu i svako dijete ima pravo na kvalitetno obrazovanje.**

Ključne riječi: *dijete, škola, inkluzija, učitelj, učenici, dobre prakse*

ABSTRACT

The school as an educational institution has a significant and lasting role in building the approach to a student. It is necessary to ensure the continuous progress of students as to spiritual, intellectual and social beings in accordance with their abilities and tendencies. For that purpose, a school that is ready to become an inclusive school demonstrates its quality through educated teachers, providing different materials and resources.

The primary schools in the Canton of Sarajevo are correspondingly inclusive schools, in accordance with their possibilities. School management and teachers themselves tend to educate, apply different methods, forms and means of work, and cooperate

with parents and the community. Each school fulfills all the requirements to be the inclusive school for the example, with teachers bearing this big responsibility.

Inclusive education of pupils in primary school needs to be substantial and filled with a lot of good examples of inclusive practice (logopedic cabinet, classroom - playroom adapted for pupils, for children with special needs, enriched direct work with students, help of the assistants, parents involvement, education of teachers and parents), as well as demonstrating good practices and exchanging the experience that will contribute to improving the inclusion overall. In this paper, we will describe good inclusive practices with students with certain difficulties in learning and participation.

The message is: **Every child is the most important in the world and every one of them has the right for high-quality education.**

Keywords: *child, school, inclusion, teacher, students, good practices*

UVOD

Uspješna je jedino ona inkluzija gdje su djeca koja su uključena, zadovoljna i sretna i gdje su upotpunjene njihove potrebe.

Moramo imati na umu da se inkluzija ne odnosi samo na djecu sa posebnim obrazovnim potrebama (djecu sa blažim i težim poteškoćama ili nadarena djeca) nego se odnosi i na uključivanje ostalih učenika, njihovo navikavanje, prihvatanje i socijalizaciju sa drugim i drugačijim.

Inkluzija je u obrazovni sistem u Bosni i Hercegovini ušla na velika vrata i već dugi niz godina je prisutna, makar kada se o njoj govori tako, međutim, trebamo biti svjesni da još niko nije napravio ozbiljnu analizu opravdanosti, spremnosti i uspješnosti dosadašnje inkluzije. Zapravo, desilo se suprotno, ušlo se u veoma ozbiljne poslove bez imalo pripremljenosti, bez plana, edukacije, uključivanja stručnih lica i konačno traženja pomoći od struke.

U nekim kolektivima, gdje je bilo malo više senzibiliteta kod menadžmenta škole, radila se edukacija nastavnog osoblja uz podršku nevladinog sektora samoinicijativno. Sa druge strane, imamo izuzetne pojedince koji nisu čekali da im neko riješi problem, nego su se snalazili i za edukaciju i pomoć na razne načine. Uz pomoć upornosti, volje, želje i velike ljubavi koju imaju za učenike uspijevali su izaći na kraj sa velikim problemima.

Dovoljna je ilustracija sama činjenica da ni jedna osnovna škola u Kantonu Sarajevo nema uposlenog logopeda ili defektologa, ne računajući volontere ili neka lica angažovana kroz razne projekte na nekoliko sati sedmično. Generacije koje dolaze sve više imaju izražene poteškoće i sve veću potrebu za radom logopeda ili defektologa. Svi znamo da ako se u ranom uzrastu ne koriguju određene smetnje, to je kasnije sve teže ili nemoguće postići.

U skladu sa reformom osnovnog obrazovanja u našim školama se organizuje i inkluzivna nastava, inkluzivni proces provodi se uspješno ili neuspješno već 10 godina. Nakon opserviranja učenika, učitelj je osoba koja posmatra, uočava i zapaža sve promjene u ponašanju učenika sa posebnim obrazovnim potrebama. Susreće se sa nedostatkom pažnje, nedovoljnom koncentracijom, slabim logičkim zaključivanjem, poteškoćama u motorici, govoru, agresivnošću, pretjeranom povučenošću, plakanjem učenika i sl.

Prepreke na koje su učitelji nailazili su bile velike:

- nepotpuna edukacija za rad sa takvim učenicima (istovremen rad sa cijelim odjeljenjem i učenicima koji zahtjevaju individualiziran pristup),
- neprihvatanje poteškoće od strane roditelja,
- nedovoljna saradnja sa roditeljima učenika i neupućenost u problem svog djeteta,
- mali broj logopeda i defektologa za rad sa ovakvim učenicima (1 defektolog na 3 škole),
- neupućenost ostalih roditelja učenika u problem,
- nedostatak adekvatnih i primjerenih nastavnih sredstava i manipulativnih materijala za rad (učitelji su koristili improvizirana nastavna sredstva),
- prijedlog i realizacija IEP (Individualnih edukacijskih programa za učenike sa posebnim obrazovnim potrebama).
- Učitelj je nosilac svih aktivnosti u inkluzivnoj učionici.

Škola je prema svojim mogućnostima podržavala rad u inkluzivnoj učionici: korištenje stručne literature u školskoj biblioteci, upotreba Interneta, primjena didaktičkog materijala od izdavačkih kuća, nastavni listovi prilagođeni učeniku sa određenom poteškoćom, pomoć uspješnijeg učenika učeniku sa posebnom obrazovnom potrebom, primjena manipulativnih materijala, realizacija sadržaja na časovima dopunske nastave, saradnja učitelja na nivou Aktiva, primjena Numicon, povremeno volontiranje pripravnika.

Cilj nam je da se svako dijete razvija prema svojim sposobnostima i tempu koji mu odgovara, a njegovim potrebama prilagođavamo: **program rada, oblike, metode i način procjene ostvarenih rezultata.**

Učenici sa posebnim obrazovnim potrebama u našoj školi imaju različite smetnje i poteškoće u savladavanju nastavnog gradiva: **govorne i glasovne teškoće, jezičke teškoće, specifične teškoće u učenju** (disleksije, disgrafije, bradilalije, diskalkulije), **poteškoće u slušnom i vidnom procesuiranju, elementi autizma, mentalna retardacija, cerebralna paraliza i mikrocefalija**. U našim školama su i nadareni učenici i učenici romske populacije i nacionalnih manjina, sa kojima se takođe individualno radi, te se i oni mogu svrstati u kategoriju učenika sa posebnim obrazovnim potrebama.

PRIMJERI DOBRIH PRAKSI (Osnovna škola „Aleksa Šantić“ i „Zajko Delić“)

Da bismo se uspješno uključili u rad sa ovim učenicima, u proteklom periodu realizirano je mnogo projekata i aktivnosti.

Realizacijom raznovrsnih aktivnosti i projekata iz inkluzije u školi (logopedski kabinet, igraonica – učionica, asistent u nastavi, uključivanje logopeda i defektologa, saradnja sa NVO i sl.), pokazujemo koliko vodimo računa o provođenju inkluzije u našim školama. Za rad sa ovim učenicima potrebno je izraditi prilagođeni NPIP; **kreativnije i fleksibilnije preraditi nastavne sadržaje date u udžbenicima i školskoj literaturi**; zapošljavanje asistenata u odjeljenju; **edukacija nastavnika**; definisati zakon o obrazovanju (djeca sa posebnim potrebama); **bolja opremljenost škole za rad sa učenicima sa posebnim potrebama**; obezbjediti školama potrebna finansijska sredstva; motivisati učenike za redovan rad i učenje (Romi); **educiranje roditelja učenika; obučavanje roditelja za podršku nastavnicima; veće uključivanje stručnjaka različitih profila (psiholozi, defektolozi, logopedi, asistenti...)**; organiziranje humanitarnih akcija i prodajnih izložbi; adekvatan broj učenika u razredu u kojem ima dijete sa posebnim potrebama; **podrška lokalne zajednice**; podrška Ministarstva obrazovanja i Pedagoškog zavoda.

Prikazat ćemo pozitivna iskustva sa učenicima:

- elementi autizma
- mikrocefalija
- disleksija i disgrafija.

PRIMJERI DOBRE PRAKSE

Teško je izabrati i istaći raznovrsne aktivnosti koje su bile direktno ili indirektno usmjerene ka kvalitetnoj inkluzivnoj praksi, ipak, istaći ćemo neke:

LOGOPEDSKI KABINET

Rad s učenicima je potrebno podržati odgovarajućom specifičnom opremom i didaktičkim materijalima (npr., u razredu koristiti, pribor za pisanje i crtanje prilagođen određenoj teškoći sa kojom se učenik suočava, udžbenike, povećala, magnetne ploče i podloge stola za pisanje itd.)

Jedan od najvećih problema za roditelje učenika sa posebnim potrebama je pronalženje logopeda i defektologa kao i termina za rad sa njihovim djetetom, jer je poznato da stručnjaka ovih profila ima vrlo malo u Bosni i Hercegovini. Roditelji učenika sa govornim poteškoćama najčešće su upućeni u zdravstvene institucije: Domove zdravlja i Centar za govornu i slušnu rehabilitaciju, gdje termin za svoje dijete čekaju do 6 mjeseci. Poznato je da za otklanjanje teškoće u izgovoru glasa R (rotacizam) potrebno 25 tretmana.

Bilo bi mnogo lakše da im sa djetetom u našoj školi radi logoped uz odgovarajuću specifičnu opremu. Zato je potrebno omogućiti neophodne uvjete za rehabilitaciju govorno-jezičnih funkcija čiji bi rezultati doveli do poboljšanja kvalitete života učenicima sa posebnim potrebama. U našoj školi se nalazi logopedski kabinet.

Slika 1.

Logopedski set omogućava kvalitetniju dijagnostiku i rehabilitaciju govorno-jezičnih poteškoća učenika: dislalija, bradilalija, eholalija, tahilalija, nerazvijen i nedovoljno razvijen govor, disfonija, poteškoće u vještinama čitanja i pisanja, mucanje, tepanje.

UČIONICA – IGRAONICA prilagođena djeci s posebnim potrebama

Otvorena je i učionica - igraonica prilagođenu djeci s posebnim potrebama. Cilj je da se djeca sa posebnim obrazovnim potrebama socijaliziraju i uključe u zajednicu, odnosno da se svi učenici igraju i druže zajedno.

Slika 2.

NEPOSREDNI RAD SA UČENICIMA

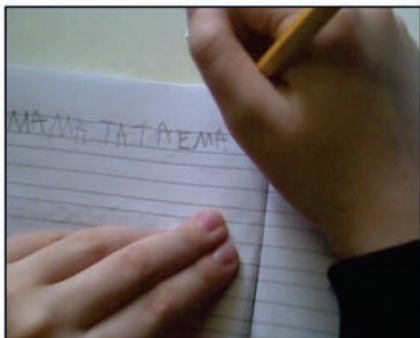
Opisat ćemo postignuća nekoliko učenika koji pohađaju naše škole. Riječ je o učenicima sa poteškoćama u učenju i učešću. I na ovaj način ističemo koliko nam je važno da svi učenici imaju pravo na kvalitetno obrazovanje.

Od učenika sa poteškoćama u učenju i učešću u našim školama, izdvojili smo tri slučaja (učenika sa elementima autizma, učenika koji ima disleksiju i učenicu sa mikrocefalijom). Opisali smo njihova postignuća i napredovanje u odgoju i obrazovanju.

Dječak V. P. je učenik sa elementima autizma, eholalije i muca. Radi prema Individualno prilagođenom planu i programu iz predmeta: Bosanski, hrvatski, srpski jezik i književnost, Matematika i Moja okolina.

Adaptirao se na školsku sredinu, uspostavio dobar kontakt sa vršnjacima. Sa njima razgovara, grli ih i želi sa njima da se igra. Posmatra drugu djecu kako rade zadatke. Kada crtaju, šeta i posmatra kako djeca rade. Radi malo, brzo radi; potrebna su dodatna objašnjenja prilikom rada.

Ima poteškoća u izgovoru i pisanju glasova/slova. Uspije ponekad prepisati poneku riječ sa table. Zanimaju ga sadržaji iz udžbenika – slike, govori o njihovom sadržaju. Voli da izvodi muzičke sadržaje u grupi i da sluša muziku. Aktivan je na času tjelesnog i zdravstvenog odgoja – puno hoda i trči. Uvijek je potreban individualan pristup u radu i stalni podsticaj. Inače, V. P. je veoma osjećajan, rado se druži sa drugom djecom, poštuje školska i razredna pravila i ponaša se u skladu s njima. Stalno upućivanje tihim tonom i savjetodavnim radom može se postići uspjeh.

Slika 3.

Slika 4.

RADOVI UČENIKA: prepisivanje riječi velikim štampanim slovima, čestitka za 8. mart, sabiranje uz pomoć manipulativnog materijala

Učenica A. G. po ljekarskom nalazu ima **mikrocefaliju**. Do drugog razreda radila po individualiziranom planu, a zatim u trećem i četvrtom po Individualno-edukativnom. Veoma je važno što je majka sa njom radila dosta nastavnih sadržaja uz konsultacije sa učiteljicom. Svakoga dana su razgovarale, tražile zajednička rješenja, moguće odgovore kako će djevojčici približiti i olakšati većinu aktivnosti. Sabiranje je usvojila u potpunosti do 10, vježba do 15, a oduzimanje s prelazom treba vježbati. A. voli crtati i slikati, tako da je na časovima likovne kulture uživa. Zainteresirala se za samostalan rad, što je izuzetan uspjeh. Prikazat ćemo aktivnosti sa učenicom koje su joj donijele uspjeh:

Brojanje i zapisivanje brojeva do 10

Cilj aktivnosti: u potpunosti usvojiti brojeve do 10 (pravičan izgovor i zapisivanje brojeva) Nakon usvajanja pojma i grafičke strukture brojeva, učitelji treba da koriste različita manipulativna sredstva, koja okružuju učenike, kako bi bili sigurni da su brojevi do 10 potpuno usvojeni. U cilju utvrđivanja i provjeravanja usvojenosti brojeva koristili smo kružiće, kartone, štipaljice, Kiketov krug koji smo sami izradili i geometrijske likove i tijela koje smo dotad upoznali.

Slika 5.

Slika 6.

Slika 7.

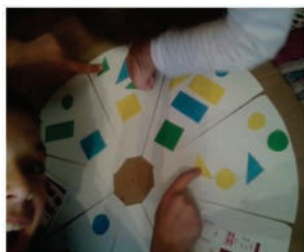
Slika 8.

Slika 9.

RADOVI UČENICE: sabiranje uz pomoć manipulativnog materijala i crtanje geometrijskih likova

Istraživanja su pokazala da se temeljne **matematičke spoznaje** razvijaju kroz neposredan dodir s predmetima u djetetovoj okolini ili promatranjem modela koji manipuliraju veličinama (Vlahović-Štetić, Kišak, Vizek-Vidović, 2003). Iako to iskustvo omogućava djeci da bez većih teškoća rješavaju neke matematičke zadatke i da izvode neke računske radnje s prirodnim brojevima, isto tako je poželjno češće uvođenje interesantrijih sadržaja (obojenih, kreativnih, drukčije oblikovanih) kako bi pažnja učenika ovog uzrasta bila usmjerena cijeli čas u cilju potpunog razumijevanja određenih matematičkih spoznaja.

Slika 10.

Slika 11.

Slika 12.

„Zadaci moraju biti jasni i precizni. Jasnoća i preciznost zadataka dolazi do izražaja i u uslovima i u podacima“ (Popović, 2001, 29).

Učenici su postigli: tačno brojanje od 1 do 10, pravilan izgovor i zapisivanje brojeva, rješavanjem svakog zadatka u krugu ponovili smo sve brojeve od 1 do 10. Učenica sa teškoćom: jasno izgovorila i napisala brojeve od 1 do 10.

„Uloga učitelja u inkluzivnom odjeljenju je specifična. Učitelj od prvog dana posmatra djecu. Postepenim posmatranjem otkriva određene uzroke ponašanja, područja učenja koja su im zanimljiva, razvoj određenih sposobnosti, te djetetov cjelovit razvoj i napredak.”²

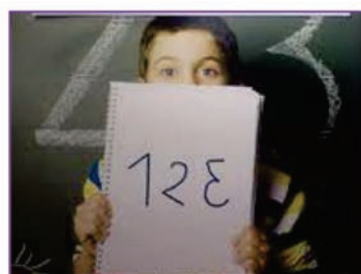
Učenik P. A. po ljekarskom nalazu ima disleksiju, disgrafiju, bradilaliju, dislaliju i diskretnu hemiparezu lijeve strane.

Disleksija je otežano čitanje i nedograđenost sposobnosti čitanja u vrijeme kad su djeca istog uzrasta, istog nivoa inteligencije i istog nivoa edukacije ovladala sposobnošću čitanja. (Veljković, 2000). **Disgrafija** je problem lineacije i grafomotornog čina, ostvarivanje grafičke simbolizacije jedinice govora. (Veljković, 2003). Bradilalija je usporen govor, tj. neprirodno produžavanje svih glasova, posebno samoglasnika (Krdžalić, 2009).

P. A. je dječak koji je došao u našu školu na početku trećeg razreda. Učenik na osnovu ljekarskog nalaza ima disleksiju, disgrafiju, bradilaliju, dislaliju i diskretnu hemiparezu lijeve strane. Neurodermitis se povremeno javi. Smatra se da određene frustrirajuće situacije izazovu sitni crveni osip, koji ljekari nazivaju upravo tako.

Slika 13.

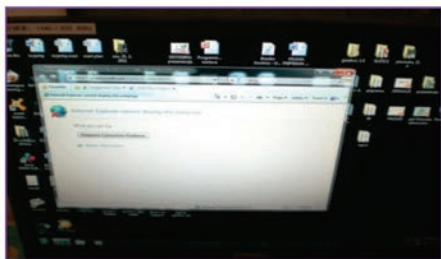

Slika 14.

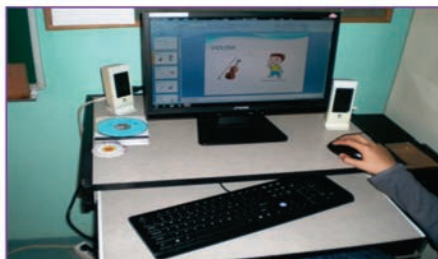
Od prvog dana radili su se posebni sadržaji, po individualiziranom pristupu. Insistiralo se da prepiše po jednu, dvije rečenicu s table ili grafoskopa, što pišu ili rade ostali učenici. Teško se motivisao za rad i potrebno je bilo stalno ga podsticati da bi završio posao koji započne. S obzirom da su roditelji istakli učenikov interes za kompjutere pokušali smo olakšati učenje, primjena ICT je doprinijela razvijanju samopouzdanja kod učenika, što je u ovom slučaju bilo jako važno. Počeo je pisati na tastaturi, a zatim je slao e - mail učiteljici i dopisivao se preko mreže Facebook. Učenik je na početku ispuštao slova, pisao nepravilno, ali stalnim insistiranjem na dopisivanju savladao je osnove i tekst je postajao kvalitetniji. Tako je napredovao i koristio znanje slova i u

² Uloga nastavnika/učitelja u obrazovanju djece – Vodič kroz inkluziju u obrazovanju, Unicef, Duga, Sarajevo, 2009. str. 32.

pisanju. Koristeći multimedijalnu slovaricu (Rorić, 2004) učenik je ispravljao govor, naučio koje slovo nedostaje i napredovao u pravilnom čitanju i pisanju. Kasnije je mogao pripremiti sadržaje iz Moje okoline koje bi pronašao na Internetu i prezentirao učenicima u učionici.

Slika 15.

Slika 16.

Škola je organizacija koja stalno radi na usavršavanju, poboljšanju i unapređenju unutarnjih procesa, zbog toga se može reći da je to organizacija koja „stalno uči“. Nastavno osoblje na čelu sa menadžmentom škole opredjeljeno je da na kvalitetan način uključi sve učenike u nastavni proces i zadovolji njihove obrazovne potrebe. Zajednički cilj je sretno i zadovoljno dijete u sigurnom okruženju. Uspješna je jedino ona inkluzija gde su djeca koja su uključena, zadovoljna i sretna i gdje su upotpunjene njihove potrebe i gdje inkluzija podrazumijeva saradnju i timski rad učitelja.

Poznato je da nema dovoljno nastavnih priručnika za educiranje učenika sa posebnim potrebama koji se štampaju, te se uz pomoć interneta došlo do neophodnih i dragocjenih informacija o radu sa učenicima sa poteškoćama u učenju i učešću i tako obogatili svoja saznanja i iskustvo u radu. (npr. Rad na programima, upotreba multimedijalnih priručnika npr. TEACCH, Priručnik za nastavu – Duga, Premošćavanje raskoraka pomoću Numicon).

Mnoge web stranice ponudile su olakšanje i proširile vidike u osmišljavanju individualnih nastavnih listova primjerenih učenicima sa poteškoćama u učenju i učešću. Osmišljavanje i vođenje dosijea učenika, u skladu sa reformom školstva, je bila još jedna u nizu aktivnosti. Iskustva učitelja iz regiona, odnosno, posjećivanje određenih portala su pomogle i dale nove ideje kako voditi evidenciju o napredovanju učenika u učenju.

U saradnji sa roditeljima ponuđene su određene web stranice koje će im pomoći u vježbanju radnih zadataka. Ponuđene web stranice nude mogućnost da roditelji sa svojim djetetom zajedno učestvuju u interaktivnom učenju, kroz igru i razgovor.

ZAKLJUČAK

„Unapređenje rada škole je jedan dugoročan proces, na kojem trebaju raditi svi uposlenici zajednički, i tek tada će se desiti stvarna i željena promjena. Jedino na taj način možemo doći do kvalitetne škole u kojoj će sva djeca biti kvalitetno educirana, gdje će se nastava i nastavni proces prilagoditi potrebama i mogućnostima učenika.

Rad s djecom s poteškoćama u učenju i učešću traži veliko strpljenje (mali koraci – veliki je uspjeh).

Didaktičko – metodički postupci rada odnose se na odabir primjerenih strategija rada i postupaka prilagođavanja sadržaja u podučavanju učenika sa posebnim potrebama/teškoćama u skladu sa njihovim sposobnostima.

Poučavanje u inkluzivnoj nastavi bit će pedagoški efikasno, kada nastavnik „shvati da je njegova osnovna uloga pomoći učenicima u učenju; kada je pronikao u potrebe, interesovanja i želje svojih učenika, tj. kada je spreman i sposoban upoznati svoje učenike; kada je učenje proces u kojem učenici dijelom potvrđuju, a dijelom razvijaju svoje individualne životne snage, tj. kada je učenje aktivni a ne pasivni proces; kada su učenici motivirani za učenje; tj. kada su svjesni potrebe sticanja znanja i razine svojih stečenih znanja, sposobnosti i vještina; kada su učenici dobro upoznati s onim što trebaju naučiti i na koji će način dobivati povratne informacije o svojim postignućima i svom napredovanju“³

Unapređenje inkluzivne prakse:

- bolje razumjevanje realiziranih aktivnosti u inkluzivnom obrazovanju u našoj školi,
- proširiti znanja o inkluziji, te razmjeniti iskustva koja su pomoć u radu,
- biti podrška učenicima sa poteškoćama u učenju i učešću,
- u implementaciji inkluzivnog obrazovanja, interesi djeteta moraju biti na prvom mjestu.
- prepoznati karakteristične teškoće u radu u inkluzivnim učionicama i poboljšati kvalitet inkluzivne prakse,
- uočiti i zaključiti koje su karakteristike inkluzivne škole – rad nastavnika u inkluziji, te saradnja takve škole sa lokalnom zajednicom,
- jačanje partnerstva sa roditeljima učenika s ciljem što kvalitetnijeg i uspješnijeg uključivanja učenika u odgojno – obrazovni proces
- doprinos učenika društvenoj zajednici aktivnim učešćem u raznim aktivnostima
- pretpostavke uspješne inkluzije su: dodatna edukacija nastavnika za vođenje inkluzivnih odjeljenja, edukacija roditelja, uvođenje stručnih timova u škole (defektolozi/edukatori-rehabilitatori, psiholozi, pedagozi), obezbjeđivanje prilagođenog didaktičkog materijala.

³ Slatina, M. 2005, *Od individue do ličnosti. Uvođenje u teoriju kognitivnog obrazovanja*, Zenica str. 122

LITERATURA:

1. Begić Amira dipl.def. – oligofrenolog, *Inkluzivna kultura, praksa i didaktičko metodički postupci u radu sa djecom sa posebnim potrebama*, članak preuzet sa interneta, mart 2009.
2. *Bilten Save the children*, broj 5, oktobar 2009.
3. Croatian Journal of Education, 2013. (7 – 51) www.hrčak.srce.hr/file/155263
4. Forum podrške za roditelje djece sa autizmom: <http://autizam.pforum.biz/>
5. <http://www.activityvillage.co.uk/>
6. <http://www.centrum-mandala.cz/>
7. <http://www.infomontessori.com/mathematics/introduction.htm>
8. <http://www.kids-pages.com/>
9. <http://www.razredna-nastava.net/>
10. <http://www.roda.hr/article/read/inkluzija-djece-s-teskocama-u-razvoju-u-redovan-sustav-odgoja-i-obrazovanja>
11. http://www.unicef.org/bih/ba/protection_inclusion
12. Jurasić, A. (2013). *Radoznalost, mašta, igra i kreativnost u nastavi matematike*, Zagreb, (3 – 4) www.math.uniri.hr/ajurasic/pred7.pdf
13. Kadum, V. (2011). *Kreativnost u nastavi matematike*, Izlaganje sa znanstvenog skupa, Odjel za odgojne i obrazovne znanosti Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli (Hrvatska), (3-10) www.hrčak.srce.hr/file/106642
14. Krdžalić, N. (2009). *Art terapijske tehnike crtanja forme u radu sa djecom sa posebnim potrebama*. Tuzla: „Centar za dokumentaciju i edukativnu inovaciju TK“.
15. M.S. Ruzine *“Zemlja igara prstima”*, 2000., S. Peterburg, vježbe fine motorike
16. Marija Kavkler, *Odgoj i obrazovanje djece sa posebnim potrebama*, članak, preuzeto sa interneta
17. Matijević, M. (2010). *(Na)učiti kako se uči matematika*. Zagreb: Učiteljski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
18. Metode, tehnike i materijali za školsku inkluziju i podučavanje učenika sa onesposobljenjem, EducAid, Italy
19. Metodologija 'TEACCH' o samostalnom radu namjenjena osoblju „koje radi sa licima sa hendikepom“ (Enrico Micheli i Marilena Zacchini, izdavačka kuća Vannini, Breša, Italija, 2001)
20. Mile Ilić, *Učenje i poučavanje u inkluzivnoj nastavi*, Banjaluka, članak preuzet sa interneta
21. Mirjana Lazor, Slavica Marković, Snežana Nikolić, *Priručnik za rad sa decom sa smetnjama u razvoju*, Novi Sad, 2008.
22. Philipps, S. (1999). *Montesori priprema za život: odgoj neovisnosti i odgovornosti*. Jasterbarsko: Naklada Slap.

23. Popović, B. (2001). *Priručnik za izvođenje nastave matematike u I i II razredu osnovne škole*. Sarajevo: Svjetlost d.d.
24. *Poteškoće u učenju*, Članak je preuzet s internetskog portala Klinfo.hr
25. *Praktični primjeri strategija poučavanja učenika s autističnim sindromom*, Autor: Jasminka Maravić, članak preuzet sa interneta
26. Premošćavanje raskoraka pomoću Numiconu - Priručnik za nastavnike
27. *Priručnik za nastavu, pomoć djeci sa posebnim potrebama u BiH*, Duga
28. Priručnik: Nesima Krdžalić: *Art terapijske tehnike crtanja forme u radu sa djecom sa posebnim potrebama / iskustva iz prakse /*, Tuzla, 2009.
29. Rešić, S. (2013). *Matematika i metodika početne nastave matematike*. Tuzla: Papir karton.
30. Slatina, M. 2005, *Od individue do ličnosti. Uvođenje u teoriju kognitivnog obrazovanja*, Sarajevo: Filozofski fakultet.
31. Stevanović, M. (2000). *Modeli kreativne nastave*. Tuzla: R&S.
32. Vlahović-Štetić, V., Kišak, M., Vizek-Vidović, V. (2000). Uspješnost rješavanja matematičkih zadataka - provjera matematičko-logičkog modela. *Suvremena psihologija*, 3, 1-2, 49-66.
33. *Vodič kroz inkluziju u obrazovanju*, Duga, Sarajevo, 2006.
34. Zlokapa, B. (2012). Kritički prikaz - komentar na tekst: *(Na)učiti kako se uči (matematika)*, autora prof. Milana Matijevića. *IMO*, Vol. IV (6), 5-7.
35. Zlokapa, B. (2012). *Matematičko modelovanje u obrazovanju - problemi i prednosti*. *IMO Banja Luka: MAT-KOL. XVIII (1)*, 33-42.